

Оливер Антић

Правни факултет Универзитета у Београду
Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву

СУМРАК ПРАВА

Када се говори о кризи права, уочава се да она има свој унутрашњи и међународни аспект, тако да се ради о поремећајима или унутрашњем, или међународном праву, који доводе у питање, како функционисање, тако и саму етичку суштину права која мора бити крајњи циљ сваког савременог (цивилизованог) права. Када се ради о унутрашњем праву, криза права је на нашим просторима, у њеним различитим појавним облицима, већ деценијама чињеница која се може сврстати у општепознате, па се не мора посебно доказивати. Криза међународног права, с друге стране, добија забрињавајуће размере већ двадесетак година. Државе, наиме, које имају војну, економску и политичку моћ у међународним размерама, на плану унутрашњег права по правилу поштују висока правна начела и институте (нпр., правила и правни стандарди која се примењују у судским поступцима унутар САД битно се разликују од поступака које САД примењују у Гвантанаму; у хашким процесима се не примењује ни минимум оних правила која се строго поштују управо у државама које имају највећи утицај на рад овог Трибунала, тј. у Великој Британији и САД, и сл.), тако да њих не погађа криза права. С друге стране, државе које овакву моћ немају суочене су са цикличним кризама унутрашњег права, чији почетни импулс, интензитет и време трајања умногоме зависе од кризе међународног права, а те кризе изазивају и дозирају моћне државе. Тако, да моћне државе себи обезбеђују правну стабилност, која је предуслов економске и политичке стабилности, а правну нестабилност подстичу на међународном плану, а тиме и у највећем броју осталих држава. Криза међународног права, као и њом изазвана криза унутрашњег права у многим државама, траје исувише дуго и све више добија на интензитету, тако да се у овом тренутку можда пре може говорити о сумраку права, него о његовој кризи.

Кључне речи: Криза права; Међународно и унутрашње право; Сумрак права.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

До сада се у јавности говорило и у научној литератури писало да је право у кризи. Реч криза је грчког порекла (*krisis*) и има неколико значења: преокрет, обрт, наступање одсутног тренутка. Не треба заборавити, да стари Грци нису имали реч за смрт, већ су употребљавали израз „окретање“, а уместо умирања користили су израз „мењање живота“.¹ Криза се у фигуративном значењу може представити као поремећај, збрка, али и прекретница. Отуда, и у медицинској терминологији криза значи прекретницу у некој боласти која се може завршити екстремно: оздрављењем, или смрћу пацијента. У другим областима, криза има, по правилу, нешто блаже исходе, нпр. привредна (економска) криза,² и она представља тежи поремећај у њеним значајним сегментима или у односима међу њима (у производњи, потрошњи, или у односу производње и потрошње, нпр.), или финансијска криза која може бити изазвана високом инфлацијом и сл., политичка криза може бити проузрокована падом владе и трајати све до нових избора и сл. Криза, наравно, има и свој социолошки вид, који се огледа у значајном поремећају између системске и социјалне инеграције у конкретном друштву.³ Разуме се, да све ове врсте друштвених криза могу бити повезане, јер нпр. финансијска криза може изазвати привредну кризу, а ова, пак, оставку премијера и пад владе. Криза права, с друге стране, иако може бити, и по правилу јесте повезана са осталим видовима друштвених криза, има и свој самостални вид, а и сама може да буде узрок неком другом појавном облику друштвене кризе, нпр. правна несигурност у држави изазове повлачење новчаних улога, а оно изазове финансијску кризу, ова, пак, привредну (економску), што коначно доведе и до политичке кризе.

У последњих неколико година, чини се, да је криза права изазвала такве промене, нарочито у примени права и то не само код нас већ и у свету, да се може говорити о сумраку права, па чак можда и о крају права – наравно о крају права у оном облику како

¹ Вид. М. Ђурић, *Историја хеленске етике*, Београд 1976, 5.

² Економске кризе су посебно биле предмет изучавања Карла Маркса и његових научних следбеника. – Вид. Z. Baletić, *Marksistička teorija ekonomskih kriza*, Zagreb 1965.

³ О томе, вид. шире у: J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb 1982.

смо га ми проучавали, разумели и за чију смо се примену, нарочито са становишта етичких вредности, залагали.

2. КРИЗА ПРАВА

Криза права је поремећај у функционисању правног система, а овај се може јавити у неколико облика. Још су стари Римљани приметили да постоји пропорција у учесталости доношења, одн. промене и броја закона и „покварености“ у држави,⁴ одн., савременим речником речено, учили су да је законодавна инфлација елемент кризе права. Дакле, масовна продукција закона, одн. учестала измена законских прописа један је вид кризе права. С друге стране, могуће је да у конкретном друштву постоје лоши правни прописи који су или последица нестручности законописаца, или су последица битних измена социјалних прилика које нису праћене одговарајућим изменама правне надградње.⁵ Могуће је, даље, да постоје добре норме, али се лоше примењују, или чак не примењују! Ми смо (ту подразумевам и СФРЈ и све државе настале после њене дезинтеграције), нажалост, идеалан пример за постојање у неким сегментима врло добрих норми, али се због превласти политике над правом, оне или нису адекватно примењивале, или се уопште нису примењивале, што је, несумњиво, био (и јесте) моћан извор правне несигурности, одн. кризе права.⁶

Сам израз криза права би у идеалном смислу био *contradictio in adjecto*, јер ко каже право, уједно каже правни систем, а правни систем садржи унутрашње инструменте, тј. његова је структура тако конципирана, да једноставно не може доћи у стање кризе. Уставни суд и Врховни суд управо служе томе да својом

⁴ *Corruptissima res publica, plurimae leges* – Tacitus, *Annales*, III, 27.

⁵ Социјална структура друштва увек је динамичнија и инвентивнија у односу на право, јер је оно по дефиницији статично. Отуда, велико је умеће обликовање правних норми које треба да, с једне стране, буду довољно флексибилне (савитљиве, растегљиве, прилагодљиве), а с друге стране, да буду довољно одређене и „чврсте“ да могу да остваре адекватну правну сигурност.

⁶ Професор Слободан Перовић је у једном свом раду посвећеном овој теми предложио и дефиницију кризе правног система: „Криза правног система постоји у случају када његова даља егзистенција западне у стање одлучујућег момента трансформације, и то услед таквих недостатака у каквоћи и количини права, који су довели до непримене или необјективне примене права, угрожавајући уставни и законитост до те мере, да је, по општем мишљењу, правна сигурност постала друштвени факт.“ – Вид. С. Перовић, „Криза правног система“, *Правни живот* 11/1987, 1101–1130.

праксом, кроз контролу одлука нижих судова и других државних органа, остваре *in concreto*, уставност, законитост, одн. јединствену примену права, што има за последицу правну сигурност,⁷ дакле одсуство кризе права. Отуда се криза права у најкраћем може означити као одсуство правне сигурности, уз видно присуство неправде у датом друштву (држави или неком ширем ентитету, нпр. Европској унији, Уједињеним нацијама). У нашем праву (од СФРЈ до данас), постоји факт правне несигурности, јер чак и уставни судови, као и врховни судови често нису били, а нису ни данас, на висини свог задатка. Као да се заборавља на чињеницу да је правна држава само она која може у својим највишим правосудним инстанцама да призна своје сопствене грешке, тј. да донесе пресуде које су *prima facie* уперене против ње саме. Наравно, то је само привид, јер сваком таквом пресудом држава ојачава правну сигурност, потврђује сопствену уставност и законитост, одн. остварује праведно право, што само може да је учврсти.

Код нас, нажалост, већ одавно влада опште мишљење да постоји криза права која се управо манифестује у високом степену неправедности права (политички мотивисани процеси, трајање суђења које обесмишљава не само превентивну функцију права, већ и саму његову суштину, казнена политика која има карактер кампање – блага казнена политика, неретко и исувише блага, због једног повода одлази у другу крајност са драконским кажњавањем које је у тоталном нескладу са дотадашњом праксом и др.), што је само друго име за кризу права, одн. одсуство владавине права или, другим речима, одсуство праве државе. Криза права, пак, генерише и друге врсте кризе, кактјакд непосредно, нпр. кризу морала, а катјакд посредно, нпр. политичку кризу, као што и неке друге врсте криза могу да изазову и убрзају кризу права, нпр. политичка криза, економска криза и др. У овом раду, немамо довољно простора и времена да испитамо узајамне утицаје различитих врста кризе, али то би било врло корисно и може бити задатак за неку од будућих седница, нпр. криза права сигурно генерише кризу морала, али не, или сигурно не у тој мери, и обрнуто; политичка криза увек генерише кризу права, као и *vice versa*; економска криза изазива и кризу како културе, тако и права, али и обрнуто и сл.

⁷ Овде се, наравно, подразумева правна сигурност у смислу извесности примене праведног права, заснованог на највишим тековинама правне цивилизације, а не на извесност у примени права које подразумева неправду (дискриминацију, привилегије, суровост и сл.).

Уколико се, дакле, говори о општој кризи једног друштва⁸ или неког ширег ентитета, онда то, без сумње, мора да подразумева и кризу права. Другим речима, политичка, економска, културна, као и друге врсте криза, имају свој ехо и у материји права. *Ergo*, општа криза увек подразумева и кризу права.

3. ЕТИЧКА САДРЖИНА ПРАВА

Суштина позитивног права⁹ може се објаснити „државним насиљем“, „потчињавањем воље једне стране (...) вољи друге стране“, заштитом интереса „владајуће класе“ и сл.¹⁰ Међутим, позитивно право, схваћено у наведеном смислу, је у ствари ничим ограничено, неограничено право. Оно,¹¹ дакле, може прописивати примену монополисаног насиља у свим случајевима за које тренутно (владајућа „елита“) нађе интерес. Такво право, неограничено у примени организованог насиља, историјско искуство доказује,¹² нужно одлази у своју супротност, у не-право. Отуда, следи логичан закључак да позитивно право мора бити ограничено.¹³ Гранични камен позитивног права мора бити постављен на рубу не-права.¹⁴ Проблем се тиме, нажалост, не разрешава. Напротив, он се отвара, јер се постављају бар два основна питања: који је то критеријум који раздваја простор права од амбиса не-права и да ли

⁸ Вид. реферат академика Михаила Марковића: *Општа криза у Србији 2009. године*.

⁹ Овде, позитивно право се узима у ширем смислу, не само као сада важеће право, већ и као право које је било у примени (имало државну принуду), дакле, у смислу древне поделе на природно право, с једне, и позитивно право, с друге стране. – Вид. Аристотел, *Никомахова етика*, Београд, 1980, 129.

¹⁰ Вид. Р. Лукић, *Теорија државе и права*, књига II, Београд 1958, 48–49. „(...) Премоћ веће силе – која на крају остаје последњи извор права – је природни закон према којем свака сила тежи да се прошири у простору.“ – Б. Марковић, *Оглед о односима између појма правде и развика позитивног приватног права*, Београд 1995, 40.

¹¹ Ту, подразумева се, наравно, онај центар друштвене моћи (класа, каста, финансијска олигархија и сл.) који одлучујуће утиче на обликовање права.

¹² Логори, истребљења заснована на верској, расној, националној, сталешкој и другој припадности, злочини против мира, ратни злочини, инквизиција, агресија, деликти мишљења и сл.

¹³ Проблем између легалног и легитимног уочен је већ у антици: „Праведно се не састоји у законитом, осим у случајевима где се једно и друго случајно поклапа.“ – Аристотел, 136.

¹⁴ „Граница није ништа без две супротности.“ – Ј. Г. Фихте, *Учење о науци*, Београд 1976, 62.

постоји један простор, тик уз ту оштру границу који наговештава могућност преласка, ако не и постепени прелазак, из поља права у понор не-права, а који би се могао назвати кризом права?

Право у свом правом, пуном смислу, право које не сме доћи у искушење да закорачи у амбис не-права, мора садржати, како у свом извору (у самим нормама из којих се састоји), тако и у својој примени, етичку суштину.¹⁵ Дакле, правна норма мора имати етичко језгро, а њена примена мора имати јасну етичку поуку. Неетичка норма остаје, додуше нешто плиће, у амбису неправда чак и онда када се примењује на начин који је етички и то, у датим околностима, најприхватљивији. С друге стране, норма која садржи етичку суштину, али се примењује на начин који је супротан етичкој поуци, нужно пада у неправу. Етичка суштина, одн. њено одсуство одређује положај права и не-права: или се дати ентитет налази на правој права, или њој паралелној правој не-права. Те две праве не укрштају се ни у бесконачности. То је демаркациона линија између права и не-права.

Међутим, треба приметити да етичка суштина, уједно, даје праву неопходну дозу еластичности, у ствари релативности (променљивости и прилагодљивости у времену и простору), а тиме и трајности. Та релативност етички заснованог права и истоврсне примене таквог права, јесте извор његове „вечите младости“. Правна норма је реч или знак, који изражавају одређену мисао, а њихова етичка садржина и, можда у извесном смислу још важнија етичка примена, је одговарајући тон који гради симфонију права. Погрешан тон се лако препознаје: и они који не знају шта је право, знају шта оно није. Неетичка примена како не-права, тако и етички заснованог права болно се осећа. У ствари, неетичка примена етички утемељеног права још је болнија и то како у односу на неетичку примену не-права, тако и у односу на етичку примену не-права. За етичку примену не-права потребно је, поред осталог, поседовати изражену врлину храбрости. Храбар и частан судија,

¹⁵ Није незанимљиво подсетити, да част првог етичара припада Хесиоду (8–7 век п. н. е.), а као инспирација за његов спис *Дела и дани* послужила је оставинска расправа по смрти његовог оца. Његов млађи брат Персеј је подмитио судије и добио већи део наследства, док је Хесиоду припао незнатни део домаћинства. Ипак, „Персејева лењост, склоност према обмани, незаконитој добити – типичне црте моралне искварености схватања нове епохе“, условиле су Персејево банкротство и молбу за помоћ коју је упутио брату Хесиоду. „Труд је извор богатства, а правичност штити то богатство и са своје стране подстиче трудољубивост као једини начин часног богаћења.“ „(...) Прави херој Дела и дана је морал сам.“ – А. Хусеинов, Г. Ирлиц, *Историја етике*, Нови Сад 1992, 13–14.

тужилац, чак и адвокат, увек су, у историји, али и данас, били изложени већим или мањим ризицима. Етичка страна права увек је усмерена на постизање таквог духовног стања које је вредно похвале, а тада говоримо о врлинама.¹⁶ Суштински задатак права је да гради, негује и чува врлине, како у свом извору, тако и – нарочито – у својој примени. Само такво право се на својој правој неће никада, ни у бесконачности, додирнути са паралелном правом не-права.¹⁷ Када право вођено етиком одбаци сваку претераност, али одбије и сваку недовољност, како у извору, тако и у примени, тада се ради о врлинизованом праву, идеалном праву. Да ли је такво право, право које поседује праву меру, икада постојало? Да ли је оно уопште могуће? Да ли је и сам пут ка њему још једна људска заблуда? Да ли је савремена очигледна криза права последица скривене мане у извору, или видљиве мане у примени, или, пак, комбинације тих мана?

Граница између права и не-права постоји. Правна наука је у стању да, са својим префињеним инструментима развијаним хиљадама година, пре других уочи ту линију и представи је стручној и широј јавности. То је, уједно, и њен најсветији задатак. Има тренутака у историји када музе заћуте, а Марс постане врховни бог, и тада је та линија свима видљива. Међутим, чешћи су случајеви када је наизглед све уобичајено, али наука види да право неумитно клизи ка опасној демаркационој линији. То је време кризе права.¹⁸

Данас, сви, од појединаца, преко државних институција, до међународних организација и докумената позивају се на правду, праведност, одн. правичност. И, овде се, изгледа, поново потврђује да оно на чему се вербално највише инсистира, највише и недос-

¹⁶ Вид. Аристотел, 29. „У праведно спада (...) оно што је законом одређено у сагласности са врлином у најширем смислу.“ – Аристотел, 139.

¹⁷ Права је, наравно, стилска фигура, јер се право у реалности са много више основа може представити у амплитудама.

¹⁸ У нашој науци, проф. Слободан Перовић је први који је на систематски начин обрадио проблем кризе нашег права, прво на предавању на Правном факултету у Љубљани 1987, затим у Југославенској академији знаности и уметности у Загребу 1988. и на Универзитету у Београду 1989. године. Предавање је објављено у књизи: *Правно филозофске расправе*, Београд 1995, 373–423. Према дефиницији проф. Перовића „криза правног система постоји у случају када његова даља егзистенција западне у стање одлучујућег тренутка трансформације, и то услед таквих недостатака у каквоћи и количини права, који су довели до непримене или необјективне примене права, угрожавајући уставност и законитост до те мере, да је, по општем мишљењу, правна несигурност постала друштвени факт.“ – С. Перовић, 381.

таје. Међутим, наука подразумева неповерљивост и сумњу. А, онова за неповерљивост и сумњу има до степена евидентности. Наиме, читав XX и почетак XXI века испуњени су болном количином неправде и неправедности, речју не-правом. Ово није потребно доказивати, јер је то опште позната чињеница. Стремљења зацртана пре више од двадесет пет векова нису се остварила. Мисао античке Грчке која је упутила право на пут етике и врлине, није се остварила. Врлина, као највиши домет људских вредности, слављена од антике до данас, по први пут доживљава да се под сводовима француске Академије, један бесмртник обраћа другима беседом о срамоти врлине!¹⁹ Да ли је то једна од манифестација општег тренда назадовања духовне стране цивилизације, који се већ показао у савременим странпутицама и стагнацији ликовне, музичке, позоришне и филмске уметности, али и духовним наукама уопште, па и у самој савременој филозофији? Да ли је, можда, овако организовани силни напредак техничке стране цивилизације уништио и саму идеју врлине, праведности, па и хуманости?

Обе велике старе филозофије, Грчка и Кинеска, дошле су готово истовремено до закључка да је у ствари највећа филозофија наћи праву меру. Данас, очигледно, између духовне и техничке стране цивилизације не само да нема праве мере, већ нема више никакве мере. Највећи изуми технике увек се, у већој или мањој мери, окрећу против основних принципа на којима почива духовна цивилизација. Злоупотреба технике врши се преко злоупотребе духа, а то има за последицу уништавање етике и, чак, ругање врлини и исмевање праву.²⁰ Духовна цивилизација, полако али сигурно, окреће се у свој негатив. Све више постајемо свет изврнутих вредности.

¹⁹ Беседа одржана 5. децембра 1996. године, на годишњој седници Француске академије. – Вид. Ж. Дитур, *Срамота врлине*, Београд 1999, 5.

²⁰ Злоупотреба технике иде од опште познате злоупотребе разних врста енергије, нпр. нуклеарне, које се стављају у функцију оружја за масовно уништење и масовно застрашивање, све до опште познате злоупотребе савремених масовних медија, пре свега глобалних телевизија, које туже, доказују и суде, који суверено одлучују о томе како је на једној страни инкарнација чистог зла, док је на другој страни реинкарнација божанске доброте. Уосталом, не може бити случајно да се реч „дезинформација“ и нешто касније глагол „дезинформисати“ јављају у светским речницима тек са масовнијом појавом редовних телевизијских програма, средином педесетих и почетком шездесетих година прошлог века. У ствари, и правни позитивизам, који је искључио праведност из правне науке као недовољно одређен појам, је врста правног техницизма.

Садашње тужно стање права, како домаћег, тако и међународног,²¹ начелно може бити последица различитих узрока: то може бити одсуство етичке садржине позитивног права; разлог може бити одсуство етичке примене права (злоупотреба права у најширем смислу); могућна је и комбинација наведених узрока. Но, да бисмо дошли до одговарајућих закључака, треба претходно испитати шта то стоји унутар етичке суштине права, како у његовом извору, тако и у његовој примени, одн. која је то суштинска врлина без које право пада у амбис не-права. Нама се чини, да је то праведност.

Наиме, како међу класичним, тако и међу савременим врлинама праведност заузима посебно, може се слободно рећи и почасно место. Зашто се праведност назива стожерном врлином? Да ли она постоји као таква, као што би то Платон претпостављао, па је наш задатак да је сазнамо и освојимо? Или је, можда како је то сматрао Аристотел, управо обрнуто, јер праведност не постоји сама за себе у некаквом мета-свету, њу својим чињењем, а понекад и нечињењем и, дакако, трпљењем стварају појединци – праведници? У сваком случају, поставља се питање да ли је могуће изаћи из ове следеће улице не-права без рушења зидова, некаквом рести туцијом и изаћи у булевар права, у коме засади правде показују прави смер? Нисмо сигурни у потпуну исправност било ког одговора, али више због тога да трагања за одговором, или одговорима, који су без сумње од великог како теоријског, тако и практичног значаја, не буду због своје сложености сасвим напуштена, покушаћемо да, макар у најгрубљим потезима, укажемо на могуће правце размишљања.

4. ВРЛИНА И ЕТИЧКА САДРЖИНА ПРАВА

Врлина (грч. *arete*, лат. *virtus*) је супротност пороку, мани и греху, а када је реч о релацији то је средина између недостатка и претераности. Она је, дакле, средина између крајности, златна средина. Али, не средина у смислу медиокритетства, напротив: она је сам врх, уколико екстреме схватимо као дно. Тако, између једног шкртице и једног расипника, стоји као врх дарежљив човек; између кукавичлука и махните неустрашивости, доминира храб-

²¹ Што само показује меру кризе праведног права и то заслугом како појединаца, тако и држава, па и тзв. међународне заједнице. „Сваки човек има живот који заслужује и свако друштво има правду које је достојно.“ – Б. Марковић, 154.

рост; између понизности и охолости, светли понос. У свом квалитету врлина је добро, у свом квантитету врлина је права мера, у категорији времена она је прави тренутак, другим речима врлина се огледа у најбољем могућем делању, свесном опредељењу, а у складу са конкретним условима места, времена и околности, као и односа (релације) са другим појавама и понашањима са којима постоји узрочно-последични однос.²² Врлина је највеће могуће добро, она га у ствари подржава и одржава, као што порок подржава зло. Врлина је конкретна савршеност, идеални спој доброг и исправног, уколико исправно схватимо као најекономичнији пут којим се досеже добро. У антици, сматрало се да врлина, као конкретна савршеност, постоји како код људи, тако и код живих бића уопште, али и код ствари: онај мач је квалитетан који добро сече и отпоран је на уобичајена оштећења, дакле тај задовољава врлину мача; врлину поседује онај лав који је снажан, неустрашив, опрезан, лукав, одличан у лову – на импале, зебре, људе; средство које у одређеној дози брзо и сигурно лечи задовољава врлину која је карактеристична за лек, али ако се да у већој сразмери изазива сигурну смрт – онда је реч о средству које поседује и врлину отрова. Данас, врлина је одустала од неживе и највећег дела живе природе. Завео ју је човек и резервисао за себе. Кажу, врлина треба да буде производ ума, слободног избора када се чини добро дело. Али колико се пута догодило да делфин пожртвовано спасава бродоломника? Колико се пута десило да пас жртвује свој живот како би спасао господара или његово дете? Када би то зависило само од мене, задржао бих појам врлине барем у живој природи. Како ствари сада стоје, врлина полако напушта и човека, одн. боље речено, човек се удаљава од врлине. Данас, чак, добро дело, доказ врлине неретко изазива подсмех, некад и ругање!? У ствари, врлина је увек, у историји и данас, била одлика, привилегија, можда и терет, мањине. Минијатурне, али грандиозне мањине.

Само часни људи теже ка врлини, а „част није лака ствар и верност према њој може да доведе до свакојаким неугодности, ако не и до смрти... Умрети да би се сачувала ненарушена част, готово би се могло рећи да је то принцип врлине.“²³ Част подразумева избор,²⁴ ма како тежак, ризичан и, можда, фаталан.²⁵ Бешчашће по-

²² Упор. Аристотел, 9, 34 и 37.

²³ Ж. Дигур, 10.

²⁴ „Врлина је, према томе, одабирачка наклоност воље...“ – Аристотел, 40. „Појам избора (одн. одлуке) зато што је то најбитније обележје моралности (врлине)...“ – *Ibid.*, 56.

чиње изговором: нема алтернативе, а најчешће се тако и завршава. Часност води хуманости, а то је врлини довољно. За човека који се држи снаге аргумента, а не снаге силе, који храбро брани аргументовано становиште, али је увиђаван па и милосрдан, поносан, али не и охол, достојанствен у добру и нарочито у злу, кажемо да га красе врлине (врли човек). Иако је врлина везана за умно опредељење, ипак и то није цела истина. Није ли чињење добра на мах, рефлексно подржавање хуманости (нпр. ускочио је у пламен без размишљања и спасао дете), акт „највише“ врлине? У најузвишенијим стварима, лакше је наћи тон него реч. Код најузвишенијих ствари, чешћи је плурал од сингулара. Тако је и са врлинама. Врлине воле да се друже, оне привлаче једна другу. Уосталом, исто као и мане.

Проучавање и разумевање врлина није врлина, то је стицање знања о врлинама, али то може бити први корак ка постизању врлине. Врлина није филозофирање о врлинама, иако и то није за потцењивање, напротив. У ствари, врлина тражи филозофирање на далекоисточни начин, слично Будизму²⁶: живи у складу са филозофијом, филозофија је сам начин живота. Врлина, као у митско доба, тражи жртву, али жртву унутар Ја, жртву (дела или целог) себе. У врлини увек има алеаторности, не у односу на њу саму, већ у односу на онога који је осваја. Спасти некога чињењем, нпр. скоком у матицу реке како би се избавило дете, или, некад, нечињењем,²⁷ нпр. упорним ћутањем, и поред свих претњи и репресије, како би се дознало боравиште невиног кога прогоне у политичком процесу у судској одори (инквизиција, париски, московски, голооточки и хашки процеси), и поред свих ризика по себе, сигурни је доказ врлине. Усвајање, освајање и при-

²⁵ Сократ је као учитељ врлине, као што је познато, трагично завршио живот. У својим непосредним расправама, постављао је својим суграђанима питања: шта је побожно, а шта безбожно; шта је ружно, а шта лепо; шта је праведно, а шта неправедно... Био је оптужен по два основа: што не верује у богове у које верује држава, и зато што квари омладину. – Вид. Ксенофонт, *Успомене о Сократу*, Београд 1980, 3, 5–6.

²⁶ И не само Будизму. „Постоји филозофија која се не да ни мислити, ако се с њом у складу не живи. Зато је за азијског хуманисту, склоног акосмичком идеализму, узор личности увијек испред и изнад поуке која из ње потиче. На његу дисциплине практичног ума која је претпоставка таквог филозофирања наишао сам само у Азији.“ – Џ. Велјаčić, *Razmeđa azijskih filozofija*, Zagreb 1978, 487.

²⁷ Сократ је, нпр., као државни званичник одбио да стави на гласање противправни предлог да се погубе девет војсковођа, иако је то тражио огорчени народ због (случајне) погибје 4000 војника, јер „он је више волео држати се заклетве, неголи угодити народу против права...“ – Ксенофонт, 6.

свајање врлине пут је у вечни живот, у вечност. То је пут Христа, али и Сократа, Светог Саве, кнеза Лазара, Милоша Обилића и њиховог духовног потомства.

5. ВРЛИНА ПРАВЕДНОСТИ КАО СУШТИНСКИ ЕЛЕМЕНТ ЕТИЧКЕ САДРЖИНЕ ПРАВА

Сама идеја правде почива на врлини.²⁸ Свака је врлина идеална мера удаљености од два екстрема. Једини изузетак је врлина праведности.²⁹ Ту, наиме, нема два лоша краја где би праведност заузимала идеално, средишње место. Праведност је најудаљенија тачка од неправедности, у ствари, она је бескрајно удаљена од неправде и неправедности. Она је оличење безусловног добра.³⁰ Њу једноставно, чак и када то она не би била, морамо поставити као апсолутну, јер да бисмо схватили шта је релативно, морамо имати ослонац у апсолутном. Зато је она посебна врлина, јер се у релацији према другим врлинама за њу може рећи: „Скупљене све су у правди, ко жижи, људске врлине“.³¹ И, заиста, да би се било која врлина сматрала управо таквом, она мора испунити критеријум праведности. Понекад, додуше изузетно, и само наизглед порочно понашање, нпр. лагање, физички насртај на другога, па и само убиство, може бити у складу са једном или, чак, више врлина, под условом да је праведно. Порок лажи може се претворити у врлину храбрости уколико се тиме неко спасава од неправедног прогона. И само убиство, уколико је у питању одбрана невине жртве или уколико је извршено у складу са врлином милосрђа (еутаназија), неће се сматрати ни злочином нити пороком, напротив. Али, и обрнуто: понашање које се по правилу сматра врлином, нпр. храброст, племенитост или благод, уколико није вери-

²⁸ Упор. Б. Марковић, 25.

²⁹ То „је прва врлина друштвених установа, као што је истина прва врлина система мишљења.“ – Џ. Ролс, *Теорија правде*, Београд – Подгорица 1998, 21. Незаобилазност појма праведности у праву потврђује се и тиме што је тај појам освојио и први грађански законик, *Code civil* (вид. чл. 565, 1135 и 1854), да би га касније у већој или мањој мери присвојили и остали грађански законици, одн. закони који уређују материју грађанског, посебно облигационог права. Појам праведности постоји и у готово свим изворима међународног права, посебно у области тзв. људских права.

³⁰ „Као прве врлине људских активности, истина и правда су бескомпромисне.“ – Џ. Ролас, 22.

³¹ Стих из Теогнида, који је кружио и као пословица. – Вид. Аристотел, 114 (прим. 3).

фиковано праведношћу, већ је усмерено на њену супротност, биће прави, чак екстремни порок. Када су терористи фамозног 11. септембра извршили напад на САД, са највишег места у држави уследила је изјава да је то кукавички акт. Ми, насупрот, сматрамо да када човек вођен неком идејом свесно жртвује свој живот то не може бити акт кукавичлука, већ обрнуто – то је сигурно акт храбрости! Ко је спреман да умре, не може се уплашити, говорио је још Сенека.³² Али, иако је храброст једна од најстарије четири врлине, чак најславнија од свих врлина, она је несамостална, несавршена врлина, као у осталом и друге, осим праведности. Терористички акт који извршавају храбри терористи, нити може променити своју суштину, нити се понашање терориста може подвести под врлину. А, то само из једног разлога: такво понашање, иако може бити храбро, није у складу са највишом врлином, врлином праведности. Убиства, рађавања, прогони невиних, без обзира на мотиве, без сумње заузимају супротни, најудаљенији положај у односу на врлину. У таквом случају, храброст постаје порок, а не врлина, јер услед ње страда још већи број невиних: да је терориста оклевао, да га је савест поколебала, успорила, можда би било мање жртава; да се уплашио и показао кукавичлук, можда уопште не би било страдања невиних, можда уопште не би постао терориста.

Још је антика дала четири основне врлине: разборитост, умереност, храброст и праведност. Међутим, и злочинац може бити и разборит и храбар, понекад и умерен, али никад оличење праведности. Не и *vice versa*. С друге стране, дакле, праведник мора обједињавати у себи и храброст и разборитост и умереност. У ствари, праведност је сложена врлина, врлина саткана из свих других врлина које су у конкретном случају потребне и које се налазе у идеалној сразмери која твори праведност. При томе, свака од појединачних врлина, које чине ову племениту легуру, мора бити у функцији праведности, да би и сама била врлина. Праведност је посебно својство духа и ума чији је производ добар карактер. Добар карактер поступа једнако у једнаким ситуацијама, имун је на дискриминацију, не подлеже принуди и претњи, а ако је поступио под преваром или у заблуди, одмах приступа исправљању, без обзира на сопствену угроженост или сопствени губитак. Праведник дела у садашњости, али његово понашање управљено је на вечност. Праведност је, отуда, увек красила највиша божанства у свим религијама. Врховни бог има коначну реч у дељењу правде, јер је он отелотворење саме праведности. Нижа божанства,

³² *Qui potest mori, non potest cogi.*

нпр. полубогове, красиле су појединачне врлине, нпр. Херкула храброст и снага.

Праведност се разликује од других врлина по још једној одлици. Тако, разборит, умерен и храбар човек може живети и на пустом острву и поседовати, одн. испољавати све те врлине. Праведник то не може, јер он своју врлину може доказати само у односу према другоме, одн., тачније речено, према другима. Праведност је врлина релације и зато подразумева непристрасност.³³ Није могуће бити праведан према самоме себи и, наравно, није без основа древна максима: *nemo iudex in sua causa*. И овде се показује сва релативност сваког правила, јер да би неко био праведан према свим осталима, он, на известан начин, мора судити и себи, у смислу да се мора, у већој или мањој мери, одрећи неких, или чак свих погодности како би заиста био праведан према другима. Праведник увек мора носити крст ризика који праведност подразумева. Самим тим, праведника красе и друге врлине, нпр. он мора бити и храбар и разборит и умерен. Све су то разлози који доказују да је праведност највећа од свих врлина и да „није ни вечерњаче ни зорњаче јој раван сјај“.³⁴

Праведност је вишеструко сложена врлина. Сложена је и по унутрашњем саставу и по начину испољавања, иако су оба та вида у органском јединству.

У свом унутрашњем саставу, праведност, је, најфинијим нитима, саткана од многих врлина, које, с друге стране, у њој налазе своју потврду. Отуда није потребно доказивати да је њена унутрашња структура сложена.

Праведност је апсолутна врлина јер се успољава, као какво апсолутно право, *erga omnes*. Не може се бити праведан према неким, а према другима не. Наравно, фактички то није немогуће, али тада немамо праведника овенчаног врлином праведности. Тада, могло би се говорити само о просечном човеку, који је у свом животу понекад био праведан, а понекад не. Већ та особина, да мора дејствовати према свима, чини ову врлину сложеном и тешко остварљивом са становишта кандидата за праведника. Али, она је

³³ На непристрасности, као одредници правде, посебно инсистира Џон Ролс. – Вид. Џ. Ролс, 28–33. „Непристрасну и доследну примену закона и установа, без обзира на материјалне принципе, можемо назвати формалном правдом.“ – *Ibid.*, 68.

³⁴ Из изгубљене Еурипидове трагедије Меланипе. Вид. Аристотел, 113–114 (и прим. 2).

сложена и по томе што, будући да делује према свима, мора садржати метод расподеле свога квалитета. Мора, другим речима, садржати формулу квантитативне поделе. Та формула се исказује пропорцијом. У једнаким случајевима, мора се једнако поступати. У противном, не само да ће праведност бити одсутна, већ ће порок неправде заузети сав упражњени простор. Ако се терориста у једном случају обучава, снабдева и плаћа, а потом се обучава, снабдева и плаћа други да елиминише оног првог, ту се врлина праведности не сме ни поменути. Ако се против војске једне државе, која ничим није угрозила нападача, употребљавају оружја која та војска, услед техничке заосталости, чак и не поседује, онда ту не може бити речи о било каквој врлини нападача, напротив. Уколико се, пак, таква оружја употребе и над цивилима (нпр. осиромашени уранијум у агресији против СРЈ), онда је то беспримерно злочинство. А, злочинац је, у односу на праведника, на супротном „крају“ бесконачне праве. Ту, већ долазимо до неједнаких случајева, где је једна страна оштећена у односу на другу. Терористи или агресори су убијали, лопови су крали, варалице су варале, у сваком случају једна страна трпи штету. Праведност трпи. Да би се праведност поново васпоставила, мора се прибећи корекцији, одн. реституцији: накнада треба да одговара губитку. Одузети од штетника и дати оштећеном управо онолико колико је оштећени изгубио и то путем аритметичке пропорције. Основ сваког основа накнаде штете је реституција праведности путем аритметичке пропорције.

У извесном смислу, изузетак је морална штета, али у извесном смислу и не. И објављивање пресуде, примера ради, јесте нека врста релативне аритметичке пропорције, јер се њоме враћа у јавности нарушени углед оштећеног. Још је шири смисао психичке реституције код новчане „накнаде“ неимовинске штете. Ту, наравно нема праве накнаде,³⁵ зато се и назива „сатисфакција“, али идеја сатисфакције, у крајњој линији, јесте (аритметичка) пропорција. Ту је реч о „судијској правди“, правди која ће бити одмерена аритметичком пропорцијом, средином између добитка и губитка.

³⁵ Каква и колика треба да буде „накнада“ када у агресији, најсавременијим техничким сретствима, против којих нападнути нема адекватног одговора, падне најневинија могућа жртва: трогодишња Милица Ракић, у њеном купатилу, док се спремала за сан? „Колатерална штета“ негација је самих појмова штете, накнаде штете, али и правде и праведности, па и саме хуманости.

Чувено место „Ићи судији, значи ићи правди“,³⁶ у свом изворном облику, не значи ићи врлини праведности као таквој. Оно се односи управо на онај вид испољавања праведности који се зове корективна правда, правда која се постиже изједначавањем, путем аритметичке пропорције. Ова врста праведности, касније,³⁷ је названа комутативна правда. Она је, у ствари, реакција на непоштовање опште забране: *neminem ledere*.

Међутим, однос појединца према свим осталима и *vice versa*, такође се мора, ако желимо праведност, заснивати на одређеној пропорцији. Неки појединац је паметан, вредан, пожртвован, ефикасан, други је сличан првом, али у мањој мери, а трећи је сушта супротност првом. Да ли се праведност, у таквим случајевима, може јавити у облику уравниловке? Очигледно не. Ипак, извесне колективистичке теорије учиниле су велики напор да докажу супротно. Њихов експеримент једноставно није успео. Неуспех је уследио јер се насилно хтео елиминисати други вид испољавања праведности: дистрибутивна правда. Појединац који је у нашем примеру наведен први, мора добити од осталих (друштва, колектива), заузврат, више у односу на другог, а други у односу на трећег. Веће улагање мора бити исплативије у односу на мање. Уложени велики капитал доноси вишеструки профит у односу на уложени мали капитал. Дистрибутивна правда подразумева геометријску прогресију. Али, при томе се не мисли само на уложени новац, напротив. Велико духовно улагање и допринос колективитету, треба да се „врати“ појединцу, према дистрибутивној правди, кроз висока колективна (друштвена) признања (нпр. титуле, награде, признања ауторских и других интелектуалних права и сл.).³⁸ Дистрибутивна правда је *conditio sine qua non* тржишне економије.³⁹ Она је последица налога: *suum cuique tribuere*. Такозване колективистичке теорије и њихова примена у пракси најчешће су, у већој или мањој мери (нпр. разни облици социјалистичког уређења), негирале управо дистрибутивну правду. Показало се да је само

³⁶ „Зато, људи траже непристрасног судију (то јест средњег, који се држи средине) и многи га зато називају посредником (мезидиос), у убеђењу да ће постићи оно што је праведно ако буду погодили оно што је средње. Праведно је, дакле, средина, иако је то у другом смислу и судија.“ – Аристотел, 121.

³⁷ Изгледа, тек од Лајбница. Вид. Ћ. Дел Векио, *Право правда и држава*, Београд 1999, 24.

³⁸ „Враћање сразмерно примљеном је услов одржања државне заједнице.“ – Аристотел, 123.

³⁹ Дистрибутивна правда би се, можда, могла означити врстом праведности која је најтешње везана за етичке вредности тржишне привреде (економије).

„природно“ уједно и трајно: дистрибутивна правда надживела је заблуду о сопственој неостварљивости, одн. остварљивости своје супротности – уравниловке.

Врлина праведности је, на неки начин, послодавац осталим врлинама: ако су у њеној служби онда су заиста врлине; ако нису, нису врлине.⁴⁰ Можда је врлина праведности „најприроднија“, одн. „најузвишенија“ од свих врлина. Сваки човек, изгледа да поседује, већ од свог детињства, насцитурус праведности. Нема детета које се није пожалило, поводом неке забране, да је то „неправедно“. Нема здравог човека који инстинктивно не стаје на страну слабијег, који се неће противити насиљу, који неће помоћи угроженом. Будући да праведност подразумева и друге врлине, праведник је онај који испуњава заповест: *honeste vivere*.

Ни једна врлина није подобна за компромисе, у смислу померања из своје златне, средишне тачке, ка једном од екстрема. Праведност, као највиша врлина, уједно је и најнеподобнија за то. Убиство невинога једноставно је злочин. Објашњења су непожељна, јер оправдања нема. И не само то, осуда невинога је злочин, самовољно хапшење или хватање, такође.⁴¹ Висина санкције је небитна, јер је то убијање праведности. Тај проблем налазимо, од антике до данас, код готово свих интелектуалаца, не само правника, већ и филозофа и песника, за које се са основом каже да су велики: Платон, Аристотел, Цицерон, Кант, Достојевски, Шекспир, Гете, Његош, Бергсон, Ками... Једни постављају проблем директно, други посредно, али суштина је иста. Однос праведности и неправедности, однос позитивног права према његовој етичкој садржини, примена права са становишта правде и сл. Поставља се, нпр., питање – да ли би требало осудити невиног, уколико би се тиме спасло човечанство? Политичари би, уверени смо, брзо и лако одговорили потврдно. Великани људске мисли одговарају одлучно и бескомпромисно – не! Јер, уколико би праведност нестала, било би безвредно живети на Земљи. Доследно спроведена ова

⁴⁰ То, мислимо, важи и за узвишену врлину милосрђа, којој је заиста тешко наћи вид злоупотребе. Ипак, чини се да бити потпуно милосрдан према потпуном тероризму који себи допушта убиства цивила, чак деце, више не би била врлина, већ мана. Чак, и хришћанско праштање мора имати одговарајућу меру. Правда подразумева и милосрђе, јер свака правда, ако је то заиста, мора бити милосрдна, али ипак и увек пре свега – правда. Више о односу правде и милосрђа, вид. у: Б. Марковић, 44–47.

⁴¹ „Слобода од самовољног хапшења и хватања, како је одређено појмом владавине права.“ – Ц. Ролс, 71.

мисао значи: у групи осумњичених постоји могућност да је само један невин, али не можемо утврдити који, онда морамо пустити све!⁴² Праведност вреди више од корисности и ефикасности, чак и добротинства, и не би смела да им буде жртвована, јер је право на правду и праведност највише (људско) право, одн. томе праву, као највишем, одговара и истоветна, највиша (људска) дужност.⁴³ На први поглед, овакав став изгледа исувише крут, чак можда и контрадикторан, јер спасавањем невиног страдаће многи, такође невини. Али, изведимо проблем до краја. Пристајањем да се праву одузме праведност, ми му одузимамо легитимитет. У том случају, више није реч о праву, већ о не-праву. Замислимо само живот на Земљи са владавином антиправа! Данас то, нажалост, није тако тешко замислити. У разним деловима света све су чешћи примери неподношљиве неправедности, са потпуно инвертованим чињеницама,⁴⁴ правом и етиком. Наиме, велика је неправедност осудити невиног, још је већа неправда када злочинац осуђује невиног. Данас, међутим, имамо на делу и најновији „цивилизацијски“ изум: злочинац присиљава жртву да призна злочин! То је врхунска неправедност, то је *summa iniuria*. Свако ко не реагује је одговоран, свако ко је у моћи, а не спречава, крив је – и то колико и сами извршиоци. Да ли је већ данас вредно живети на Земљи? Да ли садашњост наговештава крај праведног права у блиској будућности? Какав је то цивилизацијски прелом када се, чак у Француској академији, уместо похвале врлини, говори о сраму врлине? Без врлине нема праведности, без праведности нема ни врлине, ни врлина. Без врлина, нема цивилизације.

6. ОДСУСТВО ЕТИЧКЕ САДРЖИНЕ ПРАВА КАО ЕЛЕМЕНТ КРИЗЕ ПРАВА

„Закон у једним стварима правилно наређује, а у другима правилно забрањује ако је правилно постављен, а мање правилно

⁴² То је, уједно, дубљи смисао максиме *in dubio pro reo*.

⁴³ Неретко, ефикасна уређења, одн. ефикасне државе, проглашавају се уједно праведним. Али, „принцип ефикасности не може сам послужити као схватање правде.“ – Ц. Ролс, 79 и 86 (*in fine*). Иначе, исти аутор сматра да постоје одређене „природне дужности“, нпр. да се подржавају праведне установе, да се помогне другом који је у нужди или великој опасности, да се другоме не проурокује штета и сл., али „фундаментална природна дужност је дужност правде“. – *Ibid.*, 111 и 114–115.

⁴⁴ У смислу приказивања и тумачења чињеница на неистинит начин.

то чини ако је непромишљено постављен.⁴⁵ Дугачак би био записник пописа неправедно састављених прописа: од оних којима су уз помоћ „веродостојних“ сведока жене спаљиване као вештице, научници као јеретици, па све до конфискација „целокупне“ имовине, национализација уз (не)правичну накнаду, закона који у целини (!) имају ретроактивно дејство, уредби којима власт лишава слободе хиљаде очигледно невиних људи итд., итд. Ипак, због ограничености простора задржимо се на једној антиномији, која, за питање које је овде *sedes materiae*, може бити поучна. Наиме, у хијерархијски организованим институцијама подређени мора да слуша заповести надређеног, јер ће у супротном бити кажњен. Али, ако наређење подразумева злочин, оно се не сме извршити, јер такође следи санкција. Има, међутим, случајева када је наређење у складу са позитивним правом, али је то право противно врлини, противно етичкој садржини која мора бити језгро „праведног права“. Неизвршење подразумева казну и то одмах. Извршење води могућности кажњавања. Неизвршење подразумева извесну санкцију, извршење неизвесну! Стражари на берлинском зиду имали су наређење да пуцају у свакога ко је покушао противправни прелазак границе! Како поступити? Познавање врлине повећава вероватноћу исправности поступка. Ипак, пресудиће унутрашње појмање врлине и греха, пресудиће карактер личности. Уосталом, један немачки војник је, за време Другог светског рата, у Србији одбио да стрелја цивиле, *ergo*, према позитивном праву, стрелан је заједно са њима. Он је остао у вечности, остали су се изгубили у песку времена. Право, као и човек коме је оно упућено, има своје тело и своју душу. Закон (позитивно право) је тело, врлина је душа. Душа без тела не опстаје у материјалном свету. Тело без душе је аморално: за њега између етичког и зверског стоји знак једнакости. Исто је и са правом.

Реалан свет је изван просек. Просечан човек, искуство учи, није увек испуњен врлинама. Управо зато и одступање од врлина мора бити толерисано. Али питање је колико? На то питање мора одговорити конкретно позитивно право, узимајући у обзир све релевантне чињенице, а пре свега социјалну развијеност, материјалну и, нарочито, духовну. Но, у сваком случају, право мора садржати „етички минимум“⁴⁶ који спречава отклон од врлине у њену супротност, јер тада прелазимо границу права и неправда. Иста је последица, са још ужаснијим квантитетом, када

⁴⁵ Аристотел, 113.

⁴⁶ Израз чији се настанак везује за Георга Јелинека.

историски сплет околности донесе, макар и краткотрајно, „еволуционарно“ укидање права!

7. ОДСУСТВО ЕТИЧКЕ ПРИМЕНЕ ПРАВА КАО ЕЛЕМЕНТ КРИЗЕ ПРАВА

Између одсуства етичке садржине права и његове неетичке примене постоји очигледна разлика. Она се, наравно, огледа у томе што се и етички засновано право може употребити на начин којим се изиграва његов етички циљ. Најшире гледано, то би било вршење права противно савесности и поштењу, то би била злоупотреба. Тада имамо голу форму, из које је ишчупана њена етичка садржина. Та, пак, гола форма није ништа друго до „голооточка правда“, примена права на начин „Сабље“, одн. у светским размерама то би била примена права пред Инквизицијом, као и у париским, московским и хашким процесима. Оваква изопачена примена права увек је праћена високом идеолошком обрадом: право се управо тако примењује да би се остварила највиша правда, сама врлина праведности! Примена права која у ствари води у антиправо оправдавана је са црквених предикаоница и узвицима добошара, а затим напретком технике, путем штампе, филмских новости и филма, све до телевизијских емисија локалног и глобалног типа. Инквизиција је спаљивала на ломачи да би била задовољена „Божанска правда“, која захтева да се Сатанини поклоници очисте кроз пламен, а то је и за њихово добро! Париски процеси су имали за задатак да кроз „правни терор“ одстрани оне који су против слободе, једнакости и братства међу људима, као највишим хуманистичким врлинама. Московски процеси су се оправдавали борбом против издајника највиших комунистичких, одн. људских вредности, оличених не само у правној, већ и у економској једнакости. Београдски процеси имали су за циљ да идеолошке противнике (пре свих Драгољуба Михаиловића, али и Слободана Јовановића и др.) жигошу као ратне злочинце и највеће издајнике. Хашки процеси воде се у име највиших хуманитарних вредности, а данас су оне изражене у тзв. људским правима. Сви зналци права, како они који се баве науком, тако и они који се баве непосредном применом, слажу се да ту има „крупних недостатака“ у оснивању Трибунала, у примени материјалног, као и у примени процесног права, у начину прибављања и вредновања доказа, чак и у погледу њихове валидности, али и у погледу изрицању санкција, како врста, тако и висине! Али, све то „формално право“ пада пред његовом етичком суштином, јер су „људска права“ изнад сваке

форме и њихова повреда мора бити санкционисана. С тим циљем, допуштено је све!

Тако, нпр., уколико очигледно нема довољно доказа, а окривљени се зналачки брани, онда ће Трибунал, кога не везују никаква правила, будући да је оличење саме врлине праведности, јер сам доноси и мења правила, чак и у току поступка, лишити окривљеног (људског) права да се сам брани! Невоља је у томе што основни извор (људских) права у тој материји⁴⁷ недвосмислено наводи: „Сви су пред судовима једнаки. Свако има право да његова ствар буде правично и јавно саслушана од стране надлежног, независног и непристрасног суда, установљеног законом, који ће одлучивати било о основаности оптужбе кривичноправне природе уперене против њега, било у споровима о његовим правима и обавезама грађанске природе“ (...) „Свако ко је оптужен за кривично дело има право да буде сматран невиним док се његова кривица на основу закона не докаже. Свако ко је оптужен за кривично дело има потпуно једнако право, бар⁴⁸ на следећа јамства: да буде у најкраћем року, на језику који разуме и то подробно, обавештен о природи и разлозима оптужбе против њега; да има довољно времена и олакшица на располагању за припрему своје одбране и за општење са браниоцем по свом избору; да му се суди без непотребног одуговлачења; да буде присутан на суђењу и да се брани сам или уз помоћ правног заступника по свом избору ако нема правног заступника, да буде упознат у свом праву да га има и, кад год то интерес правде захтева, да му се постави бранилац по званичној дужности, без плаћања трошкова ако нема довољно средстава да га плати; да испитује сведоке оптужбе и да постигне да приступе суду и буду саслушани сведоци у његову корист под истим условима као и сведоци оптужбе...“ „Нико неће бити сматран кривим за дела или пропуштања која нису представљала кривично дело према домаћем или међународном праву у време када су почињена. Исто тако, неће бити изречена нека тежа казна од оне која је могла бити примењена у тренутку када је кривично дело било извршено. Ако касније, после извршења дела, законском

⁴⁷ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, од 16. децембра 1966, ступио на снагу 23. марта 1976. године.

⁴⁸ Реч „бар“ поуздано означава да је у питању минимум без кога је суђење, са становишта „људских права“, одн. међународног права, нелегално и нелегитимно.

одредбом буде предвиђена примена лакше казне, поступак ће се тиме користити.⁴⁹

Наведене одредбе, нема сумње, представљају одредбе са израженом етичком садржином, али њихова конкретна примена у хашким процесима далеко је одмакла у сиву зону одсуства етичке примене права: „хватање“ тајно оптужених и то *vi, clam et praecario*; држање у притвору годинама (!) без оптужења; прво хапшење, па онда прикупљање доказа о евентуалној кривици; „суђење“ пред судом који није установљен законом, нити међународним уговорима; суђење за наводна дела учињена у континенталној Европи, од стране окривљених из те исте Европе по правилима англо-америчког права; суђења по правилима поступка које неограничено мења онај који их сам примењује; суђење на основу хашких конвенција које не предвиђају санкцију, већ упућују на *lex loci*, а Трибунал упућује на самог себе; одузимање окривљеном права на сопствену одбрану и то усред суђења, управо у оном делу у коме то право треба да дође до пуног изражаја (!) итд., итд. Царска заповест да судије суде „право, како пише у Законнику...“, издата је исувише давно, у временима када земље данашњих судија или још нису биле пронађене, или није било законика, или није било судова, или није било права. Можда, тек по који обичај.⁵⁰ Како онда објаснити двојаку природу права, као потребу примене – ка врлини и достојности права? Како некоме објаснити, ако то сам већ не види, да је право окривљеног да се сам брани и да му се бранилац може поставити само по његовом избору, управо једно од основних „људских“ права, а да је изузетак (а изузеци се рестриктивно тумаче) од тог правила („кад год то интерес правде захтева, да му се постави бранилац по званичној дужности“), предвиђен искључиво у корист окривљеног, када је неспособан да пружи адекватну одбрану: малолетан, душевно болестан, има телесне или друге недостатке (необразован, правно необразован, глуп, заостао у душевном развоју и сл.) који га стављају у не-

⁴⁹ Вид. чл. 14 и 15 Међународног пакта о грађанским и политичким правима. (Подвлачења у наведеним члановима извршио је аутор ових редова).

⁵⁰ А, када је већ реч о обичају, подсетимо се и следећег: „На Западу је некако ушло у обичај да се наш народ, као и други народи који су заједно са нама исте и хуле судбине, сматра као народ који још није толико напредовао у образованости да би сазрео и да се може користити благодетима слободе.“ У Паризу о Божићу 1867, П. А. Кнежевић Кара-Ђорђевић. – Вид. Ц. С. Мил, *О слободи* (предговор), 14–15.

равноправан положај са тужиоцем!⁵¹ Трибунал би се, у ствари, могао са основом поставити и у претходни део, у коме се говори о одсуству етичке садржине права, јер он делујући *in sua causa* чак „ствара“ норме по којима потом поступа (нпр. двадесет два пута је мењао правила поступка).⁵²

Могуће су, наравно, и разне комбинације одсуства етичке садржине и одсуства етичке примене права. Оне су се показале и у историји, а постоје и данас. Занимљиво је приметити да се етичка садржина норми све више поклапа у сфери грађанског, приватног права, а да се све већа одступања јављају у области јавног права. То морализовање (социјализација) грађанског права је познат процес, његово даље усавршавање кроз уношење појмова који у ствари представљају врлине, не само у законодавство, већ и директно у судске одлуке, дало је повода да се такав развој означи „врлинизацијом права“.⁵³ С друге стране, постоји обрнут процес, где се етички засновано право примењује на неетички начин. На пример, под изговором да је угрожено хуманитарно право врши се флагрантна агресија, неспорно *ab initio* противправно делање, коме се *ex post facto* покушава да дâ извештан легалитет. Са становишта (праведног) права, страдање једне једине невине жртве је ужасан злочин. Да је у агресији на СРЈ страдала, као „коллатерална штета“, само трогодишња Милица Ракић и тада би то био, и јесте, немер-

⁵¹ Било би веома поучно размотрити проблем хашког трибунала и са становишта правне науке која се негује на престижном Јејлу (*Yale University*). Тако, проф. Лон Фалер наводи осам нужних услова, захтева за остваривање законитости у било ком правном систему: општост; обнародовање; забрана злоупотребе ретроактивности; јасност; непротивречност; остваривост; постојаност правних правила и непротивречност између прокламованих правила и начина њихове примене. На пример, изричита забрана *ex post facto* кривичних прописа у САД, као „чврсто прихваћено правило уставног права“. – Вид. Л. Фалер, *Моралност права*, Београд 2001, 55–113 и 123. Лако би се доказало да Трибунал и код проф. Фулера пада на испиту и то по више основа. Шире, о правној неутемељености хашког Трибунала, вид. О. Антић, „Право на правду и право неправде“, *Правни живот* 12/2001, том IV, 685–696.

⁵² Ипак, имајући у виду да је доминантна неетичка примена права од стране Трибунала, његова је делетност смештена у овај део.

⁵³ На пример, француско законодавство, наука и судска пракса, у материји облигација, користе изразе: савесност, поштење, правичност, лојалност, разумност, пристојност, а то су управо врлине. Вид. О. Антић, „Савесност и поштење у облигационом праву“, *Правни живот*, 10/2003, 567–583.

љив злочин,⁵⁴ злочин који је умањео и упрљао целокупно човечанство. Тим више, што је човечанство ћутало. *Magnum crimen* поново, ћутање поново. Милицоубице, налогодавци и посредни и непосредни извршиоци и даље умањују човечанство, јер се сваком повредом праведности смањује сама цивилизација.

Ипак, задржимо се на логици „коллатералне штете“. У систему англоамеричког права се узима да се, у материји накнаде проузроковане штете, по правилу не одговара за случајне и узгредне последице (главних) радњи правног субјекта. То правило има, наравно, и одређене изузетке, а они се односе на предвидљиве ризике штетникових радњи и пропуштања. Штетник, дакле, „не мора да одговара за штете које су случајна и узгредна последица његових радњи, изузев тамо где, улазећи у неки посао, он проузрокује предвидљиве ризике, који могу да се сматрају вероватном ценом његовог подухвата и који стога подлежу претходном рационалном прорачуну. Њихово данашње прихватање представља резултат вишевековне борбе која је управљена ка томе да се у људским пословима смањи улога ирационалног.“⁵⁵ Логика, дакле, о неодговорности за „коллатералну штету“ једноставно не постоји, јер је управо супротно тековина „вишевековне борбе“ која је вођена на бојишту правне цивилизације. Другим речима, одговорност и те како постоји, па и са становишта англо-америчког права.

Болно је очигледно у шта се претвара „право“, када одсуствује његова етичка страна, било у његовом стварању, било у његовој примени. То је неправедно, недостојно право, а недостојно право не може чувати људско достојанство, већ управо обрнуто. Без праведности не опстаје никакво људско удружење, чак и пирати, или савременим речником речено, криминални кланови, подразумевају неки облик праведности – праведну поделу плена!

Право има двојаку природу:⁵⁶ научну у границама нормативног права и метафизичку због свог основног циља. Оно, значи, подразумева извршеност циља, како у стварању норме, тако и у њеној примени, за разлику од технике, историје, економије, чији циљеви не могу бити врлина, већ ефикасност, утврђивање чињеница, уштеда и сл. Право, у оквиру свога поља примене и то као пра-

⁵⁴ Кажу, цинично, коллатерална штета. Не смеју чак да кажу да није умишљај, јер је без сумње евентуални умишљај. Убити анђела са директним или евентуалним умишљајем, у чему је, у крајњој линији, разлика?

⁵⁵ Л. Фалер, 24.

⁵⁶ „(...) Морал и право имају заједничку основу...“ – Ћ. Дел Векио, 25.

ведно право, обухвата две сфере: право као ефикасну норму снабдевену силом, с једне, и велику кочницу коју држи сама врлина праведности, с друге стране. Право је и наука и филозофија заједно: егзактнија од филозофије и контемплативнија од сваке друге науке. Због тога је право виша наука у односу на друге. Али и виша филозофија у односу на саму филозофију, јер се њена примена директно реперкутује у материјалном свету. Праведно право је божанство са два лика. Његов осмех задовољства зависи од осетљиве, идеалне равнотеже обе стране лица. Мало је потребно да се осмех задовољства претвори у гримасу незадовољства.

Савремено право дошло је до степена високе етичке садржине права, чак у облику читавих кодификација „људских“ права на плану међународних, али и унутрашњих извора, али исто тако, ако не и више, до високог степена одсуства етичке примене права. Праведника је све мање. Са свих страна, као да се чују звона побуне права против факта. Ако не желимо да се испуни страшно пророчанство првог етичара,⁵⁷ вратимо врлину праведности у позитивно право и његову примену.

8. СУМРАК ПРАВА

Када смо писали о правној неутемељености Хашког трибунала (како са становишта оснивања, тако и са становишта примене материјалног и процесног права), нисмо били свесни да ће се тај вирус тако брзо пренети и да ће доћи до „трибунализације“ како међународног, тако и унутрашњег права. Највиша судско тело Уједињених нација, Међународни суд правде није могао снаге да пружи одговор на суштинско питање: да ли је сецесија допуштена са становишта међународног права? Суд је избегао одговор на суштинско питање и окренуо се голој форми: скуп у Приштини није имао међународноправни капацитет, тако да његове одлуке и не могу бити противне међународном праву. То, наравно, даје могућност моћнима да овакву одлуку тумаче и свету представе онако како то одговара њиховим не само дневнополитичким, већ и геополитичким циљевима. Једноставно речено: неистина се представ-

⁵⁷ „Правду ће заменити песница. Градови ће падати под грабежом. И неће побуђивати ни онај који чува заклетву, ни правични, ни добри. Ускоро дрзнику и злотвору почаст ће се одавати. Где је сила, тамо ће бити и право.“ – Хесиод, *Дела и дани*. Вид. Хусеинов-Ирлиц, 14.

ља истином, неправо се облачи у тогу права. Исти процес као у многим хашким процесима.⁵⁸

О сумраку права, сведочи и познати амерички професор Валид Фарес, који сматра да је неједнаким поступањем, а то је без сумње претпоставка за ваљану примену права, учињена „поразна неправда“ на просторима бивше Југославије:

„На следеће питање никада није дат одговор:

Због чега Хрвати и муслимани могу да се одвоје од Југославије, док Срби то исто право не могу да остваре у односу на Хрватску и Босну?

Свака страна ће рећи да њен случај има већи легитимитет од других, али то не обезбеђује никаква решења.

Крајњи резултат је био тај, да су се уз помоћ Запада 1995. год., обе републике одвојиле и формирале нове државе, које су примљене у Уједињене нације. Србима у Босни, који чине приближно 31 проценат становништва земље, ускраћена је сопствена држава.

Етнички Албанци, који чине 14 процената становништва Србије (али који су већина у Покрајини Косово), су 1999. године, затражили формирање сопствене државе. Зачудо, Сједињене Државе и Западна Европа похрлиле су да прихвате државност за групу (Албанце) која чини 14 % становништва друге земље (Србије), док су одбиле исти третман за другу групу (Србе) који чине 31 % становништва друге земље (муслиманска Босна).⁵⁹

Треба се само подсетити да су 18. марта 1992. године све три стране у Босни и Херцеговини (српска, хрватска и мусли-

⁵⁸ Било би занимљиво проучити ту спону између Хашког трибунала и Међународног суда правде у Хагу. Прво, Хашки трибунал, путем лажних сведока (неким сведоцима прећено, некима обећане различите користи, промена идентитета и сл.), уз кршење опште прихваћених правила материјалног и процесног права „утврди“ неистинито чињенично стање и на тој основи донесе одлуку, а потом Међународни суд правде тако утврђену „истину“ узима за чињеничну подлогу своје одлуке! Посебан проблем јесте и криза унутрашњег права, када се путем спољних утицаја изазове криза и неефикасност домаћег правосуђа (нпр. путем лоших реформи, ускраћивањем одговарајућих средстава и сл.), да би се у правни систем унела, „трансплантирала“ инострана решења која немају ничег сродног са домаћим правом, или се чак доводе иностране судије! Због обима и задатка овог рада не можемо се, нажалост, упустити у ширу расправу о овим питањима.

⁵⁹ V. Fares, www.americanthinker.com/2007/12/be_wise_on_kosovo.html, 10 октобар 2010.

манска) прихватиле кантонализацију („Лисабонски споразум“), која је значила избегавање рата. Међутим, Алија Изетбеговић изненада не прихвата већ потписани споразум! За многе је то било изненађење, али за оне који су прочитали његову књигу „Исламска декларација“, ствар је била јасна: све је тактика, циљ је исламска земља са исламским законима. У његовој књизи пише: „Не може се имати исламска вера с једне стране, а с друге стране начин да се ради, ствара, забавља, управља неисламски (...) Ислам јасно искључује право и могућност постојања стране идеологије на својој територији.“ Изетбеговић је играо на карту најзначајнијег америчког савезника на границама бившег СССР-а, који треба да сузбије ирански утицај у бившим совјетским републикама које се завршавају на „стан“, а то је била Турска, која је пак чврсто подржала Изетбеговића у Вашингтону. Тадашњи премијер (секуларне) Турске је 4. маја 1992. године изјавио: „Нико не може да негира да постоји турски свет који се простире од Јадрана до великог кинеског зида!“⁶⁰

У делу чланка⁶¹ под насловом *Опасан план типа цихада*, проф. Фарес, поред осталог, наводи:

„Па, због чега се, онда, политика Вашингтона и Брисела неправедно примењују баш у случају ове кризе? Због чега се чини да је САД аутоматски против једне одређене групе, без обзира на њене захтеве? У Босни је Србима ускраћено одвајање од босанских муслимана, а на Косову се Срби приморавају да прихвате сепаратизам албанских муслимана.

Срби имају посебан проблем: они имају посла са „исламским захтевима“, или, конкретније, „захтевима муслимана“. Изјаве које дају амерички законодавци, који уверавају да би помоћ у образовању муслиманске државе у Европи послала позитивну поруку муслиманском свету и била од користи имиџу Америке у Рату против терора, инсистирају управо на томе. Такве тврдње, поред тога што су правно неосноване, такође су и опасне.

Не постоји основ у савременом међународном праву за формирање држава с циљем задовољења религиозног блока држава. Ова чудна логика, уместо слабљења визије света цихадиста, довела би до даљег јачања Ал-Каиде и сличних организација. Сједињене Државе нису Византијско Царство, нити је то Орга-

⁶⁰ Вид. шире о томе, Ж. Бодсон, *Европа лудака*, Београд 1993, 86–90.

⁶¹ Чланак наведен у фн. 59.

низација исламске конференције о калифату, и не би ни требало да се понашају као да јесу.“

„Уколико етнички Албанци имају право на самоопредељење на Косову, треба да га добију у потпуности у складу са међународним правом, а не као последицу покушаја *PR* служби да умире виртуелни калифат. Ови ставови, типични за период пре 11. септембра, могу да буду веома опасни. Довођење поделе и распадања земаља у везу са успесима Америке у добијању муслиманске дипломатске подршке могли би да нанесу велику штету било где, широм света.

Да ли ће САД такође задовољити вехабије приморавањем Индије да уступи Кашмир, Филипина да остану без Минданаоа, Русије да се одрекне Чеченије, Кипра да препусти свој северни део Турцима, и на крају, што није без значаја, приморавањем Израела да отцепи половину Галилеје за своју сопствену муслиманску мањину?

Повлачење овог потеза инспирисаног цихадом би на крају обогатило лексикон Ал-Каиде када се ради о „исламским циљевима“ на рачун потенцијалних легитимних разлога за етничке мањине, укључујући оне из муслиманског света. Коцкање Запада са овим кризама које имају исламску димензију, укључујући Косово, може само да се изјалови и проузрокује још веће тензије.

Уколико Вашингтон буде увео верски параметар на светском нивоу у вези са питањем Косова, то ће довести до отварања Пандорине кутије свугде у свету. И друге енклаве, које се образују у Европи, тражиле би сецесију у оквиру постојећих либералних демократија, засновану на свом статусу мањине у многим предграђима великих градова, као што је био случај са недавном побуну у предграђима Париза. Да ли ће САД вршити притисак на будуће државне челнике Француске (или Немачке, Холандије или Британије), да пристану на сецесију својих сопствених територија да би удовољили Ријаду, Картуму, или можда Техерану?”

“Криза на Косову због сепаратизма у далеко већој мери отвара врата за преиспитивање целокупног међународног процеса давања пуне независности мањинама и етно-националним групама које траже отцепљење. То није само један од најстаријих проблема у међународној политици, већ, исто тако, проблем који се највише злоупотребљава, и који представља опасност по мир и прогрес.

Истрајна подршка за самоопредељење треба да остане трајан принцип, као вредност коју је поштовао Вудроу Вилсон, и која

је касније призната у повељи УН, у Глави 1, став 2. На самом почетку XXI века, не треба се враћати у времена притисака и опструкције. Међутим, подела на фаворизоване групе и оне које то нису била би штетна и нашкодила би принципу. И, заиста, због чега би одвајање Косова било прихваћено, а одвајање Републике Српске не? Поред случајева које сам претходно већ помињао, сетите се исто тако јужног Судана, Дарфура, Бербера у Алжиру, Бијафре, Сахаре, јужног Тајланда, кинеских Ујгура, Молучких и Сулавеси острва у Индонезији, Тамила у Шри Ланки, Ахвази Арапа у Ирану, Курда у Турској, Чеченији и Дагестану, и обиља других потенцијалних криза. Али, такође не заборавите ни Северну Ирску, Корзику, Баскијце, језички конфликт у Белгији, Шкоте у Западној Европи.

На источној страни континента није поштеђена ни једна земља: Немци у Пољској, Пољаци у Украјини и Русији, Руси у Балтичким земљама, Молдавија, Мађари у Румунији, Турци у Бугарској, и многи други етнички лавиринти. Чак, и у Амерци, помислите на Квебек, Чијапас и вишеструке идеолошке захтеве према југозападним деловима САД.

Укратко, Косово није ни први, нити ће бити последњи сепаратистички феномен који ће бити решаван. Али, свакако, би могао да постане почетак нове епохе, у којој би се права подједнако давала онима који траже самоопредељење, уколико се буде разматрао на фер, праведан и разборит начин.“

Уместо закључка, проф. Фарес предлаже „Избегавање грешке“, а то би се могло постићи на следећи начин:

1. Изједначити самоопредељење етничких Албанаца на Косову са самоопредељењем Срба у Босни. Дати једнака права обема заједницама, од највеће могуће аутономије до потенцијалне независности, на бази преговора и референдума на обе стране. Уколико косовски Албанци добију државност, исто морају добити и Срби у Босни.
2. Обезбедити међународну заштиту неалбанских мањина на Косову, укључујући реципрочно право на самоопредељење.
3. Организовати конференцију за Балкан, на којој ће учествовати САД, Европа, Русија и три републике – Хрватска, Босна и Србија, са представницима свих етничких мањина укључених у кризу у региону.

4. Постизање разумевања између САД и Русије о Балкану као окриље за обезбеђење нових регионалних споразума.
5. Потписивање споразума између чланова нове Балканске конференције, Босне, Србије, Хрватске и територија са новостеченом аутономијом, о савезу против цихадских терориста и забрани приступа мрежа и финансирања салафиста и хомеиниста у ове земље.

Косовска криза је раскрсница са два правца. Или ће западна алијанса пристати на погрешну политику и на крају бити одговорна за будуће етничко насиље и ширење снага цихада у региону, или ће нова демократска алијанса бити довољно просветљена да пронађе одговарајуће решење за све етничке кризе на простору бивше Југославије са једне стране, и зауставити напредовање цихадских пипака ка средишту Јужне Европе.“

9. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Нама се чини да сви наведени елементи досадашње кризе права, нажалост, воде ка сумраку права. Савремена цивилизација показује да још није достигла онај степен о коме су маштали још антички филозофи, за који су се залагали и не ретко главом плаћали велики праведници историје, а то је надмоћ права над силом. Судски процеси од Сократа и Христа, париских, московских, београдских, хашких и многих других су доказ континуитета неправде који се у општој кризи појачава до степена неподношљиве неправде и сумрака права.

Савременици криза и сумрака права могу бити сведоци, али и (са)учесници тог стања. Нама се чини, да политичари и правници, посебно теоретичари из ових области, имају и посебну одговорност као интелектуални дужници свог народа, али у крајњој линији имају и цивилизацијски дуг, а то је константо указивање на све релевантне елементе који су узрочници кризе права. Та стручна, научна и људска обавеза данас је изузетно значајна, јер је криза права кулминирала у сумрак права.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

1. Антић, Оливер, „Право на правду и право неправде“, *Правни живот* 12/2001, том IV;
2. Антић, Оливер, „Савесност и поштење у облигационом праву“, *Правни живот* 10/2003;
3. Аристотел, *Никомахова етика*, Београд, 1980;
4. Baletić, Zvonimir, *Marksistička teorija ekonomskih kriza*, Zagreb 1965;
5. Бодсон, Жерар, *Европа лудака*, Београд 1993;
6. Veljačić, Šedomir, *Razmeđa azijskih filizofija*, Zagreb 1978;
7. Дел Векио, Ђорђо, *Право правда и држава*, Београд 1999;
8. Дитур, Жан, *Срамота врлине*, Београд 1999;
9. Ђурић, Милош, *Историја хеленске етике*, Београд 1976;
10. Ксенофонт, *Успомене о Сократу*, Београд 1980;
11. Лукић, Радомир, *Теорија државе и права*, књига II, Београд 1958;
12. Марковић, Божидар, *Оглед о односима између појма правде и развитка позитивног приватног права*, Београд 1995;
13. Марковић, Михаило, *Опита криза у Србији 2009. године*;
14. Међународни пакт о грађанским и политичким правима;
15. Мил, Џон Стјуарт, *О слободи*, Београд 1990;
16. Перовић, Слободан, „Криза правног система“, *Правни живот* 11/1987;
17. Перовић, Слободан, *Правно филозофске расправе*, Београд 1995;
18. Ролс, Џон, *Теорија правде*, Београд – Подгорица 1998;
19. Tacitus, Publius Kornelius, *Annales* III;
20. Фулер, Лон Л., *Моралност права*, Београд 2001;
21. Фихте, Јохан Г., *Учење о науци*, Београд 1976;
22. Fares, Valid, [www.americanthinker.com/2007/12/be wise on kosovo.html](http://www.americanthinker.com/2007/12/be_wise_on_kosovo.html);
23. Habermas, Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb 1982;
24. Хусеинов, Абдусалам, Ирлиц, Герд, *Историја етике*, Нови Сад 1992.

Oliver Antić, LL.D.
Professor, Faculty of Law
University of Belgrade
University of East Sarajevo

THE ECLIPSE OF LAW

Summary

When we discuss the crisis of a legal system we also discuss its internal and external aspects. In other words, there is a disturbance of either internal (national) law or international law that brings about the

question of functionality as well as the legal core of ethics that needs to be an end result of every modern legal system.

In respect to internal aspects of our own legal system, we do not need to address or provide evidence for separate examples since past several decades showed us indisputable facts of the legal system in crisis.

As far as the International legal system is concerned we will notice that in the past twenty years the legal crisis has started taking very unsettling turns and proportions. States that have internationally recognized military, economic and political power typically practice high legal standards within their own territory. One of the most striking examples of this inconsistency is United States court system that is practiced within their territory versus the one that is practiced, or supported outside of their territory (Guantanamo and The Hague). Differences are both striking and self-evident.

With respect to this, it is easy to conclude that countries such as these, that enjoy international power, do not experience crisis of the legal system, but rather cause one for other countries that lack international power. States that cannot meet or match military, economic and political power on the international scene are only recipients of international legal system that is shaped by more powerful states. In that role weaker states are faced with cyclical crisis of internal legal systems whose inception, duration and intensity are partly if not fully under the influence of the International legal system in crisis.

Powerful states secure their stability, which is certainly a precondition for economic and political stability, while they endorse legal instability on the international level, therefore affecting other state's internal systems. This crisis of the International law as well as internal crisis of many sovereign legal systems has lasted too long and escalated so far that we can start treating it more as the twilight of the legal system than a simple crisis.

Key words: *Crisis of the legal system; International and internal law; Eclipse of law.*